

БЕЗГОТІВКОВИЙ ТА ПЛАТІЖНИЙ ОБОРОТИ КРАЇНИ ТА ЇХНЯ РОЛЬ У РОЗВИТКУ ЇЇ ЕКОНОМІКИ

У статті розглянуто єдиний грошовий оборот країни та його складові – безготівковий і платіжний грошові обороти, їх взаємозв'язок і відмінності один від одного. Проаналізовано теоретичні і практичні відмінності грошової маси (як запасу грошей на конкретну дату) від потоку грошей (як їх руху за період – рік).

In the article the uniform money turnover of the country and its components – cashless and payment turnover are considered. Theoretical and practical differences of money supply (as reserve of money for concrete date) from money turnover (as a stream of money for the period – year) are analyzed.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сьогодні в економічній літературі не існує єдиного погляду на сутність єдиного грошового обороту країни та його функцій.

Значна кількість економістів розглядає грошовий оборот країни як сукупний, який є сукупністю готівкового і безготівкового грошових оборотів. Однак, на наш погляд, використання терміна «сукупний» грошовий оборот країни не відповідає його сутності через певні причини.

Перш за все, слід відмітити, що у так званому «сукупному» грошовому обороті країни знаходяться гроші (готівкові і безготівкові), які мають єдину природу і єдину сутність (тобто це сучасні гроші, які є кредитними нетоварними грошима без власної вартості) і які, до того ж, у процесі свого руху безперервно переходять з готівкової форми у безготівкову, і – навпаки.

За таких умов кількісна характеристика складових єдиного грошового обороту країни (готівкового і безготівкового) безперервно змінюється, бо зменшення обсягу готівкового грошового обороту країни свідчить, що збільшився безготівковий грошовий оборот (і, навпаки). Таким чином, сутність грошового обороту країни характеризується єдністю природи та сутності грошей, які в ньому знаходяться, і єдністю їх руху. За таких умов, як нам здається, буде більш правильним розглядати грошовий оборот країни як єдиний, що відповідає його сутності, а не сукупний.

Відносно складових єдиного грошового обороту країни – готівкового та безготівкового грошових оборотів, то з цих питань не існує єдиної точки зору, хоча кожний з цих оборотів відіграє свою важливу роль в економіці країни.

Наприклад, готівковий грошовий оборот обслуговує фізичних осіб, а безготівковий – в основному, юридичних осіб. Разом з тим ці окремі складові єдиного грошового обороту не однаково впливають на стан соціально-економічного розвитку країни і потребують свого подальшого вивчення. Що ж стосується платіжного грошового обороту, в якому використовуються і готівкові, і безготівкові гроші у функції засобу платежу, який відіграє особливу роль у вимірі обсягу названих грошей, то він – взагалі не знайшов у сучасній літературі свого теоретичного визначення.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Проведений аналіз показав, що найбільш вагомою з питань грошового обороту та його видів, з теоретичної точки зору, є праця Г. Шварца «Безготівковий оборот та кредит у ССРСР», яка оприлюднена ще у шістдесятих роках минулого сторіччя. Г. Шварц стверджує, що «...Сумма всех этих денежных платежей (предприятий, организаций, учреждений и населения – Л.Р.) представляет собой денежный оборот» [1, с.49]. Відповідно в роботі Г. Шварца не розглядаються відмінності грошової маси, як запасу грошей, від грошового обороту, як

поток грошей в країні.

До того ж, Г. Шварц (в силу існуючих у той час причин) серед факторів розвитку безготівкового та платіжного грошових оборотів розглядає перш за все існування соціалістичного способу виробництва. Разом з тим праця Г. Шварца, заклала основи методичного підходу економістів до розгляду різних видів грошового обороту країни.

Зазначимо, що публікацій з питань безготівкового і платіжного грошових оборотів пострадянських економістів практично не існує.

Ті ж автори, які сьогодні розглядають безготівковий оборот, ототожнюють його з платіжним оборотом [2, с.161; 3, с.49], що, на наш погляд, не відповідає економічній сутності цих оборотів, або розглядають платіжний оборот ширшим, ніж увесь єдиний грошовий оборот [4, с.60].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Серед невирішених частин загальної проблеми функціонування єдиного грошового обороту країни слід перш за все назвати існування того безсумнівного, але мало вивченого сьогодні факту, що грошовий оборот і грошова маса є різні складові економіки країни (хоч і взаємопов'язані між собою) і, які грають в ній неоднакову роль, і тому потребують свого всебічного висвітлення. По-друге, слід вказати на існування невирішеності між відмінностями таких складових єдиного грошового обороту, як безготівковий і платіжний грошові обороти, їх функціями і роллю в економіці країни.

Постановка завдання. Завданням статті є висвітлення відмінностей грошової маси від грошового обороту, а також визначення сутності, взаємозв'язку та відмінностей безготівкового і платіжного оборотів, їх функцій і ролі в економіці країни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Грошовий оборот країни, як єдність руху готівкових та безготівкових грошей, історично виникає з розвитком кредиту та банків, коли останні починають відкривати клієнтам поточні рахунки, приймаючи на зберігання готівку, та обліковувати її у вигляді кредитових записів (безготівкових коштів) по цих рахунках. Не випадково Г. Шварц розглядає безготівковий грошовий оборот у зв'язку з кредитом, а точніше з кредитними операціями банків.

Так як використання банками для видачі позичок залучених ними у вклади коштів практично створило єдність руху готівкових і безготівкових грошей і, відповідно, створило готівковий та безготівковий обороти, в яких кожна з форм грошей виконує свою конкретну функцію: у готівковому грошовому обороті – функцію засобу обігу, а у безготівковому обороті – функцію засобу платежу. І тільки у платіжному грошовому обороті обидві форми грошей виконують одну й ту ж функцію – функцію засобу платежу.

Заслуговує на увагу, що К. Маркс ніколи не розглядав вклади як гроші (нагадаємо, що за Марксом, гроші – це золоті монети та злитки чи за визначенням Маркса – «дійсні» гроші), тому він писав, що «Все вклади, за исключением резервного фонда, представляют не что иное, как долговые обязательства банкира и никогда не существуют в наличности» [5, с.13]. Не можна не погодитися із Марксом, навіть, сьогодні, в тому аспекті, що вклади є борговими зобов'язання банків.

Разом з тим не можна не відмітити, що саме тому, що вклади є грошовими зобов'язаннями, які створені сьогодні банками, завдяки залученню ними готівкових грошей у вигляді грошових білетів без власної вартості (які теж є борговими зобов'язаннями банку, але центрального) впливає, що сьогодні і вклади, як форма безготівкових грошей, і готівка мають єдину природу, у зв'язку з чим сучасна теорія грошей розглядає вклади як суттєву складову грошової маси, яка саме і складається з боргових зобов'язань банків центрального та комерційних).

До того ж, з розвитком грошового обороту вклади, як безготівкова форма грошей, займають усе більшу питому вагу у грошовій масі по усім грошових агрегатах, починаючи з М1.

Особливо слід підкреслити, що єдність природи готівкових та безготівкових грошей, та єдність їх руху створює єдиний грошовий оборот країни.

Саме єдиний, а не сукупний, тобто такий, який складається з різних за своєю природою та сутністю видів грошових оборотів, як його сьогодні визначають деякі економісти [6, с.57-58].

Доречно, що між двома формами грошей – готівковою і безготівковою існує прямий і безперервний взаємозв'язок – перехід однієї форми грошей у процесі їх руху в іншу і навпаки. Наприклад, якщо підприємство одержало готівкову виручку і наприкінці дня здає її в банк для зарахування на свій поточний рахунок, то готівкова форма грошей переходить у безготівкову. Коли ж підприємству необхідна готівка (для видачі заробітної плати робітникам та службовцям, або на інші цілі, передбачені законом), то підприємство, представивши в банк грошовий чек, одержує зазначену в чеку суму грошей готівкою, перетворюючи тим самим безготівкову форму грошей у готівкову. Відповідно, в грошовому обороті країни завжди частина грошової маси представлена готівкою, інша частина – безготівковими грошима.

Причому в рамках єдиної сукупності грошового обороту між готівковою й безготівковою грошовою масою існує тісний взаємозв'язок і взаємозалежність: при збільшенні готівкової грошової маси – зменшується безготівкова грошова маса, і навпаки.

Наприклад, якщо в Україні буде здійснений глобальний перехід на пластикові картки з відповідним глобальним переходом на розрахунки за їх допомогою у всій організованій товаропровідній мережі, то потреба грошового обігу в готівці різко скоротиться, але не відпаде зовсім. Це пояснюється, по-перше, існуванням неорганізованого ринку товарів і послуг, на якому використовується саме готівка, а, по-друге, тим, що люди завжди, у всі часи і у всіх країнах воліють володіти певною сумою зовсім ліквідних коштів, тобто готівкою.

Важливим моментом у розумінні сутності всіх видів грошового обороту країни (єдиного, готівкового, безготівкового та платіжного) є той факт, що гроші як у готівковій, так і у безготівковій формі, які знаходяться в процесі свого безперервного руху, практично не мають власної вартості. Це означає, що назустріч потокам товарної маси, яка має реальну вартість, рухаються потоки номінальної грошової маси (готівкової і безготівкової), які не мають власної вартості, тобто потоки, нееквівалентні власній вартості товарної маси. Відповідно гроші у грошових потоках, оцінюють вартість товарної маси не своєю власною вартістю (якої у них немає), а своєю цінністю (купівельною спроможністю грошей в конкретний момент часу).

Але так, як потоки товарної та грошової маси, що рухаються назустріч один одному, повинні бути збалансовані, то зрозуміло, що баланс між реальною вартістю товарної маси й номінальною вартістю грошової маси досягається на ринку стихійно за допомогою цінового механізму.

Відповідно, якщо грошей багато, то зростають товарні ціни, порівнюючи, тим самим, номінальну грошову масу із сумою цін товарної маси, породжуючи, тим самим, інфляцію. Недооблік цього цінового механізму, який зрівнює суму цін товарної маси з номінальною сумою грошової маси може привести до серйозних помилок в оцінці економічного стану країни, тому що при рості обсягу ВВП у фактичних, тобто номінальних цінах, у дійсності може відбуватися його реальне скорочення (бо реальний ВВП враховується у порівняльних цінах).

Заслуговує на увагу й те, що рух готівкових і безготівкових грошей відбувається по-різному. Наприклад, одна й та ж сама грошова одиниця, скажімо, гривня, у вигляді одnogривневого грошового білету, у процесі свого руху може брати участь у декількох послідовних актах купівлі-продажу, переходячи з одних рук до інших неодноразово. При цьому між актами купівлі-продажу з використанням готівки немає розриву у часі. Гроші й товар, рухаючись назустріч один одному, одночасно міняють своїх власників. І цей безперервний і нескінченний перехід, ця передача готівки з рук у руки, являє собою рух готівки в процесі свого обігу.

Саме тому функцію засобу обігу виконує тільки готівка. Разом з тим, готівкові гроші можуть виконувати й функцію засобу платежу, наприклад, коли готівка використовується

для видачі заробітної плати (тобто коли є розрив у часі між актами купівлі–продажу), погашенні позичок, сплати процентів тощо. Інакше кажучи, готівкові гроші можуть виконувати й функцію засобу обігу, і функцію засобу платежу, у той час як безготівкові гроші можуть виконувати лише функцію засобу платежу, тобто безготівкові гроші не обертаються, що в спеціальній літературі дуже часто ігнорується. Відповідно, важко погодитися з думкою про те, що «Безналичное обращение- это движение денег безналичного оборота» [7, с.84].

На відміну від руху готівки, безготівкова грошова одиниця у вигляді запису на рахунок в банку, не може брати участь у декількох послідовних актах купівлі-продажу, тому що не можна одним записом (у вигляді якого й існує ця безготівкова грошова одиниця) здійснити декілька послідовних актів купівлі й продажу. Крім того, при використанні безготівкових грошей між актами купівлі-продажу завжди існує розрив у часі. І вже в зв'язку із цим безготівкові гроші не можуть виконувати функцію грошей як засіб обігу, тобто одночасно з товаром рухатись йому назустріч, переходячи з рук в руки, і, відповідно, безготівкові гроші не можуть обертатися.

Безготівкові гроші, на відміну від готівки, виконують у процесі свого руху тільки функцію засобу платежу (в той час як готівкові гроші в розрахунках можуть виконувати і функцію засобу обігу, і функцію засобу платежу).

Рух безготівкових грошей технічно відбувається у вигляді перепису грошової суми (у нашому прикладі однієї гривні) з одного рахунку в банку на інший рахунок в цьому чи іншому банку. І цей рух безготівкових грошей (переміщення однієї гривні по банківських рахунках) виконується банками при здійсненні ними будь-яких кредитних операцій (не плутати із позичковими операціями банків).

Відповідно, безготівковий оборот країни – це безперервний процес руху безготівкових грошей по банківських рахунках у функції засобу платежу при здійсненні банками кредитних операцій. З цього випливає, що рух безготівкових грошей, тобто безготівковий грошовий оборот країни виконується лише по рахунках у банках, тому він обмежений банківською системою і ніколи не покидає її, в той час як рух готівкових грошей здійснюється поза банками й нічим не обмежений. До того ж, у безготівковому грошовому обороті безготівкові гроші не посередничають у товарообміні, а завершують його.

Окрім готівкового та безготівкового грошових оборотів в рамках єдиного грошового обороту існує і поняття «платіжний оборот», який деякі автори [2,с.161; 3,с.49] ототожнюють з безготівковим грошовим оборотом, що заперечує сутності платіжного обороту.

Під платіжним оборотом країни слід розуміти процес безперервного руху готівкових і безготівкових грошей у функції засобу платежу. Для платіжного обороту характерно, що в ньому беруть участь як готівкові, так і безготівкові гроші в одній і тій же функції – функції засобу платежу. На жаль, сьогодні поняттю платіжний оборот країни не приділяється достатньої уваги, хоча він має велике значення в економіці країни, тому що дозволяє уникати подвійного обліку одних й тих же сум, що проходять через банк з одного боку як надходження, а з другого боку як платежі.

Це обумовлено тим, що будь-який акт купівлі-продажу для продавця уявляє собою реалізацію продукції і відповідне отримання надходжень виручки від реалізації, яка зараховується на його поточний рахунок. В той же час для покупця, саме, ця сума грошей уявляє собою платіж, який списується з його поточного рахунку. Тому з метою уникнення подвійного обліку одних і тих же сум, загальноприйнято обліковувати грошову масу не по надходженнях, а по платежах, що саме і формує платіжний грошовий оборот країни. До того ж, в платіжному обороті і готівкові гроші виконують функцію засобу платежу, наприклад, коли роботодавець розраховується із своїми робітниками, видаючи їм заробітну плату готівкою. Однак навряд чи можна погодитися з думкою про те, що поняття платіжний оборот ширше поняття грошового обороту [4, с.60].

Останнє, зумовлено тим, що в платіжному обороті, на відміну від єдиного грошового обороту, лише незначна частка готівки виконує функцію засобу платіжу, в той час як в

єдиному грошовому обороті, основна маса готівкових грошей (за винятком тих, що використовуються для видачі заробітної плати) виконує функцію засобу обігу. Що ж стосується платіжного грошового обороту, то в ньому обидві форми грошей виконують одну й ту ж саму функцію – функцію засобу платежу. З цього випливає, що платіжний оборот охоплює рух усіх безготівкових грошей і ту частку готівкових грошей, яка виконує функцію засобу платежу. Роль безготівкового і платіжного грошових оборотів в економіці країни не однакова і зумовлена різними функціями цих оборотів, які досі ще не розглядалися ані зарубіжними, ані вітчизняними економістами.

Функції безготівкового грошового обороту не відрізняються від функцій єдиного грошового обороту. Тому безготівковий оборот, на думку автора, виконує такі функції:

- засобу забезпечення безготівковими грошима процесу суспільного відтворення;
- засобу інтеграції грошової системи країни у світову грошову систему.

З цього випливає, що безготівковий грошовий оборот, який, як правило, є найбільш вагомою складовою єдиного грошового обороту країни, в більшій мірі забезпечує процес суспільного відтворення грошима.

Така функція єдиного грошового обороту як засіб інтеграції грошової системи країни у світову грошову систему підтверджує, що саме безготівковий грошовий оборот в єдиному грошовому обороті і виконує цю функцію.

Розглядаючи функції платіжного грошового обороту слід відмітити, що, з того, що він охоплює увесь безготівковий оборот та частку готівкового грошового обороту, то безумовно він виконує усі функції, які притаманні єдиному грошовому обороту.

Разом з тим, платіжний оборот, на наш погляд, виконує ще і третю функцію – попереджувальну, яка дозволяє усунути подвійний облік одних і тих же сум грошей у єдиному грошовому обороті країни і, навіть, у її грошовій масі по всіх грошових агрегатах.

Це зумовлено тим, що одна й та ж сума грошей з точки зору продавця і покупця має різне призначення і різне місце у кругообороті їх коштів, тому що для продавця ця сума є виручкою від реалізації, а для покупця – є платежом. А в платіжному обороті враховуються лише ті суми, які списуються з рахунку у банку як платежі. Зрозуміло, що ті ж самі суми, але які зараховуються на поточні рахунки постачальників – не обліковуються у платіжному обороті країни.

Заслуговує на увагу те, що грошовий оборот суттєво відрізняється від грошової маси, яка характеризує стан грошової маси (її запас) на конкретну дату, в той час як грошовий оборот характеризує потік грошей (рух грошової маси) за рік, у зв'язку із чим грошовий оборот вимірюється як зміна грошової маси за рік.

Саме тому грошовий оборот кількісно відрізняється від грошової маси. Слід відмітити, що в грошовій теорії розподіл перемінних на запаси та потоки пов'язаний з їх виміром у часі.

Відповідно, перемінна запасу може бути виміреною лише в конкретний момент і її розмір не має часової протяжності, в той час як перемінна потоку може бути виміреною лише як оборот за період і, відповідно, її розмір має часовий вимір. Саме тому: «...изменение запаса следует понимать и измерять как поток, а уровень запаса – нет» [8, с.102]. З цього випливає, що відмінності між грошовою масою і грошовим оборотом мають особливо вагоме значення, бо нечітке розуміння відмінностей запасів грошей та їх потоків веде до серйозних помилок в розрахунках і відповідних висновках.

Разом з тим, ця особлива риса грошового обороту (його кількісна відмінність від грошової маси) не знайшла сьогодні свого висвітлення у вітчизняній літературі. Ряд авторів [4, с.60; 9, с.55 та інші] розуміє, що грошовий оборот – це безперервний рух грошей і його не можна трактувати як сукупність усіх грошових платежів у народному господарстві [10, с.20; 11, с.111], але разом з тим вони вважають, що недоліком такого визначення є те, що фіксується «...лише кількісний бік грошового обороту, його результативний аспект» [9, с.55].

Однак в тому-то і помилка даного підходу до кількісного виміру грошового обороту, бо коли грошовий оборот визначається як сукупність усіх грошових платежів у народному господарстві, то визначається саме грошова маса на конкретну дату, яка аніяким чином не визначає кількісного боку грошового обороту як потоку грошей у процесі їх руху за період часу.

Кількісні відмінності грошової маси від грошового обороту (усіх його видів) надано у таблиці 1.

Таблиця 1

Грошова маса (за формами грошей) і грошові обороти України (єдиний, готівковий та безготівковий) в 2000-2009 рр. (станом на кінець року), млрд.грн.
[11, с.89; 12, с.77]

Показники	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Грошова маса (МЗ), в т.ч.:	32,2	45,8	64,9	95,0	125,8	194,1	261,1	396,2	515,7	487,3
а) готівкова (М0)	12,8	19,5	26,5	33,1	42,3	60,2	75,0	111,1	154,8	157,0
б) безготівкова (МЗ-М0)	19,4	26,3	38,4	61,9	83,5	133,9	186,1	287,1	360,9	330,3
Єдиний грошовий оборот	10,1	13,6	19,1	30,1	30,8	78,3	67,0	135,1	119,5	91,1
Готівковий грошовий оборот	3,2	6,7	7,0	6,9	9,2	17,9	14,8	36,1	43,8	46,0
Безготівковий грошовий оборот	6,9	6,9	12,1	23,2	21,6	60,4	52,2	99,0	75,7	45,1

Як видно з даних таблиці 1, обсяги грошової маси і грошового обороту суттєво відрізняються один від одного. Разом з тим грошова маса (МЗ) і єдиний грошовий оборот мають аналогічну динаміку, що виражається в однаковому зростанні і грошової маси (МЗ), і обсягу єдиного грошового обороту впритул до 2009 року, коли відбулося одночасне зменшення і обсягу грошової маси, і обсягу єдиного грошового обороту.

Заслугує на увагу факт, що у 2009 році грошова маса зменшилася відносно 2008 року на 28,4 млрд. грн. (515,7 млрд. грн. – 487,3 млрд. грн.), з цього впливає, що запас грошей в країні на кінець 2009 року скоротився на ту ж саму величину. За таких умов і єдиний грошовий оборот (потік грошей) у 2009 році зменшився відносно єдиного грошового обороту 2008 року на 28,4 млрд. грн. і склав 91,1 млрд. грн. (119,5 млрд. грн. – 28,4 млрд. грн.).

Однак, як видно з даних таблиці 1, зменшення грошової маси (запасу грошей) по МЗ у 2009 році створилося за рахунок суттєвого (на 30,6 млрд. грн.) зменшення безготівкової грошової маси відносно 2008 року (360,9 млрд. грн. – 330,3 млрд. грн.), у зв'язку з чим, безготівковий грошовий оборот у 2009 році відносно 2008 року суттєво зменшився і склав лише 45,1 млрд. грн. (75,7 млрд. грн. – 30,6 млрд. грн.) проти 75,7 млрд. грн. у 2008 році.

А з того, що готівкова грошова маса 2009 року і, відповідно, готівковий грошовий оборот цього ж року збільшилися відносно 2008 року на 2,2 млрд. грн. впливає, що готівковий грошовий оборот 2009 року склав 46 млрд. грн. (43,8 млрд. грн. + 2,2 млрд. грн.).

Висновки і перспективи подальших розробок. Проведене дослідження наглядно висвітлює той факт, що грошова маса і єдиний грошовий оборот країни мають різні кількісні характеристики, з чого випливає, що ніяким чином не можна ототожнювати грошову масу як перемінну запасу із грошовим оборотом, у якості перемінної потоку. І як

видно з даних табл. 1, обсяги грошової маси за весь досліджуваний період у 3-3,5 рази перевищують обсяги єдиного грошового обороту, який саме й забезпечує грошима процес суспільного відтворення.

Зрозуміло, що НБУ у своїй грошово-кредитній політиці слід враховувати саме рівень єдиного грошового обороту, а не тільки рівень грошової маси, бо якщо не враховувати рівні різних видів саме грошових оборотів, то може створитися в країні платіжна криза, коли запас грошей буде великим, а потік грошей, який забезпечує процес суспільного відтворення – недостатнім.

Крім того, через те, що сучасні гроші не мають власної вартості впливає, що назується потокам товарної маси, яка має реальну вартість, виражену у поточних цінах, рухаються потоки номінальних грошей (готівкових і безготівкових), які не мають власної вартості, тобто потоки, нееквівалентні власній вартості товарної маси.

Відповідно, якщо грошей багато, то зростають товарні ціни, порівнюючи тим самим номінальну грошову масу із сумою цін товарної маси через ціновий механізм, породжуючи тим самим інфляцію. Недооблік цього цінового механізму, який зрівнює суму цін товарної маси з номінальною сумою грошової маси може призвести до серйозних помилок в оцінці економічного стану країни, тому що при рості обсягу ВВП у фактичних, тобто номінальних цінах, у дійсності може відбуватися його реальне скорочення (бо реальний ВВП враховується у порівняльних цінах), що приховує дійсне положення справ. За таких умов НБУ як регулятору, необхідно чітко визначати рівень усіх видів грошових оборотів країни, з метою ефективного регулювання ним не тільки запасу грошей (грошової маси), а, що особливо важливо, і потоку грошей (його рівня) у грошовому обороті країни, і ввести до складу основних макроекономічних показників, соціально-економічного стану України такі показники як: рівень єдиного грошового обороту країни, рівень готівкового грошового обороту, безготівкового та платіжного оборотів.

Література

1. Шварц Г. Безналичный оборот и кредит в СССР / Г. Шварц. – М.: Госфиниздат, 1963. – 220 с.
2. Лісна Р. П. Безготівковий платіжний оборот у контексті забезпечення ефективного функціонування економіки / Р. П. Лісна // Вісник Університету банківської справи НБУ (м. Київ). – 2010. – № 1(7). – С. 161–164.
3. Коробкіна С. Безготівкові розрахунки та шляхи їх вдосконалення / С. Коробкіна // Банківська справа. – 2000. – № 1. – С. 49–52.
4. Деньги, кредит, банки: [учеб.] / под ред. О. И. Лаврушина. – М.: Финансы и статистика, 1998. – 448 с.
5. Маркс К. Соч. [т. 25.] – [ч. п.] / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 463 с.
6. Гроші та кредит: [підруч.] / за ред. М. І. Савлука. – К.: КНЕУ, 2006. – 740 с.
7. Общая теория денег и кредита: [учеб.] / под ред. Е. Ф. Жукова. – М.: Банки и биржи «ЮНИТИ», 1995. – 304 с.
8. Харрис Л. Денежная теория / Л. Харрис. – М.: Прогресс, 1990. – 741 с.
9. Лагутін В. Д. Гроші та грошовий обіг: [навч. посіб.] / В. Д. Лагутін. – К.: Знання, КОО, 1998. – 169 с.
10. Денежное обращение и кредит: [учеб.] / под ред. В. С. Геращенко. – М. Финансы и статистика, 1986. – 375 с.
11. Бюлетень НБУ. – 2008. – № 3. – С. 88–112.
12. Бюлетень НБУ. – 2010. – № 3. – С. 77.